

Костянтин МАШНЕНКОВ

Донбаський інститут техніки та менеджменту ПВНЗ

«Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»

ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ВІЙН ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДОБИ

Аналізується екологічний вимір феномену війни в умовах розвитку інформаційного суспільства. Доводиться недооцінювання екологічних проблем війни в ментальності державноуправлінської еліти й зниження уваги до екологічної політики під час ведення бойових операцій. Обґрунтовується необхідність посилення уваги влади до екологізації воєнної політики.

Ключові слова: інформаційне суспільство, державна екологічна політика, екологічна війна, антитерористична операція, екосфера.

Kostiantyn Mashnenkov. Formation and realization state environmental policy in conditions of the wars of the information epoch

The ecological dimension of the phenomenon of war in the conditions of the development of the information society is analyzed. There is an underestimation of the environmental problems of the war in the mentality of the state governing elite and the reduction of attention to environmental policy during the conduct of combat operations. The necessity of increasing the attention of the authorities to the ecologization of military policy is substantiated

Key words: information society, state ecological policy, ecological warfare, antiterrorist operation, ecosphere.

Українське державотворення в контексті загальнопланетарного мейнстріму розбудовує національне інформаційне суспільство як органічну частину становлення глобального інформаційного соціуму, який, можливо, у недалекому чи віддаленому майбутньому й перетвориться на феномен, який у працях нашого видатного співвітчизника В. І. Вернадського описувався добре відомим концептом «ноосфера» (сфера розуму) майже століття тому [1].

Сьогодні на теренах України вже четвертий рік триває збройний конфлікт, який формально війною не називається, або його називають як гібридна війна, а офіційно говориться про антитерористичну операцію (АТО). Лишаючи осторонь дискусії щодо того, чи слід це вважати війною офіційно, хотілося б звернути увагу на важливі аспекти, які залишаються на периферії уваги науковців і у сфері екології, і у сфері державного управління. Ідеться про екологічний вимір АТО. Не панує мир і в масштабі планети, як і не призупинено поки що нарощування загальнопланетарної екологічної кризи.

Зберігаючи оптимізм щодо розвитку інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку, хотілося б узяти до уваги термін, який вживають порівняно недавно деякі із послідовників В. І. Вернадського, зокрема український філософ О. С. Капто, який звучить як «некротсфера» (мертва біосфера) [2]. З'явилися побоювання, що людство може розбудувати замість ноосфери її протилежність. Такі ризики існують в умовах мирного розвитку, а в умовах ведення бойових дій тим більше. Принаймні це цілком реальна небезпека щодо окремих техногенно насичених територій планети, до яких належить Україна, а особливо Донбас, про що говорять у своїх дослідженнях Б. Колесніков [3], Я. Тібекін [10]. Проте в наукових публікаціях, присвячених політичній та державноуправлінській рефлексії проблеми АТО, екологічний бік не розглядається.

У концептуалізаціях інформаційного суспільства його розвиток в умовах війни зазвичай обходять увагою за винятком праць Е. Тоффлера.

© Машненко К. А., 2018

Мета статті – проаналізувати проблеми ведення війни, точніше АТО, з урахуванням екологічного виміру.

Розглядаючи проблеми формування й реалізації державної екологічної політики в інформаційному та постінформаційному суспільстві, хотілося б уявляти їх такими, де є втіленою в дійсність споконвічна мрія людства про мир. Говорячи про розквіт інформаційного суспільства у XXI ст., Е. Тоффлер писав: «Перед нами простягається нове століття. У цьому столітті можна буде маси людей врятувати від голодної смерті. У цьому столітті спустошливі забруднення індустріальної ери вдасться прибрати і створити нові, більш чисті технології для служби людству. У цьому столітті у творенні майбутнього більшу участь візьмуть різноманітні культури і народи. У цьому столітті буде поставлено залин перед чумою війни. А замість цього ми ніби занурюємося знову в темні століття племінної ворожнечі, усепланетного спустошення, і війни множаться на війни. І як ми впораємося з цією загрозою, істотною мірою визначить, як будуть жити – і вмирати – наші діти. Однак багато видів нашої інтелектуальної зброї для творення світу безнадійно застаріли – як і армії. Різниця в тому, що армії в усьому світі намагаються відповідати реаліям XXI століття. Миротворці ж намагаються застосовувати методи, більш доречні в далекому минулому» [6, с. 315] (тут і далі переклад наш. – К. М.).

На думку Е. Тоффлера, і війна, і боротьба з нею, на жаль, не втрачають своєї актуальності і в інформаційному суспільстві. При цьому він висуває тезу про те, що спосіб ведення війни відображає спосіб збагачення; а спосіб боротьби з війною повинен відображати спосіб ведення війни. Тому в інформаційному суспільстві характер війн багато в чому буде відрізнятися від війн у суспільствах індустріальних, а тим більше доіндустріальних. Отже, аналіз проблем екологічної політики держави недоцільно обмежувати лише досягненням зазначеного феномену в умовах миру.

Періодично будь-яка країна, у тому числі сучасна Україна, переживає стан війни, і науково-технологічний прогрес – споконвічний тренд людської еволюції та історії не відмінється, а трансформується відповідно до нового рівня воєнних технологій. При цьому, як свідчить історія, екоруйнівний характер війни завжди перевершує негативний вплив на довкілля мирного періоду життя країни. Окрім того, спектр та глибина екодеструкцій війн із кожним витком науково-технічного прогресу нарощують свій масштаб. І справа полягає не лише у край негативно-екологічних наслідках війни побічного характеру. Більше того, увиразнюється потенційний тренд військових розглядати спеціальну, пряму трансформацію довкілля як засіб ураження ворога, що нині стало описуватися терміном «екологічна війна», «екологічна зброя» тощо.

Аналізуючи феномен війни в екополітичному контексті, слід також мати на увазі важливу тезу Е. Тоффлера про те, що суспільне життя формують не лише війни фактичні, але й можливі. Він зазначає, що «життя кожного з нас формується і війнами, яких не було, які були попереджені, тому що перемогла „боротьба з війною“» [6]. При цьому він акцентує увагу на тому, що війна і боротьба з нею не є взаємовиключними варіантами «або – або». На його думку, боротьба з війною ведеться не тільки промовами, молитвами, демонстраціями, маршами і пікетами із закликами до миру, але й діями, що вживаються політиками і навіть самими військовими для створення умов, що усувають війну або зменшують її масштаби, інколи самими війнами, що запобігають розгортанню більш жахливої війни (війна проти війни в прямому сенсі).

Актуальність пошуку шляхів конструктивного осмислення воєнного виміру державної екологічної політики як для українського сьогодення, так і для майбутніх проблем державотворення та державного управління на теренах України загострена сучасними подіями на Донбасі. Війна, як стає все очевиднішим, не лише забирає людські життя, руйнує промислові об'єкти, транспортну мережу та соціально-

Public administration mechanisms

економічну інфраструктуру, але й посилює старі та створює нові екологічні проблеми, шкідливий вплив яких у багатьох випадках буде мати надрегіональний характер, іррадіючи не лише на решту території України, але й на області Росії, які межують з Донбасом. Існує також небезпека, що екологічна трагедія Донбасу може, як і у випадку з Чорнобильською аварією, набути глобального, планетарного масштабу.

Незважаючи на те що закінчення воєнного протистояння скоріш за все далеко, екологічні проблеми воєнних дій всі учасники конфлікту повинні обговорювати вже зараз і виробляти домовленості, які хоча б пом'якшили нинішні та майбутні екологічні наслідки воєнних дій. Коли ж нарешті прийде мир, то українській державі доведеться не лише відновлювати зруйновану економіку та соціальну сферу, але й екологію, яка вже напередодні війни, за багатьма показниками, була найпроблемнішою в Україні.

Тепер до високого вмісту екотоксикантів промислового походження долучаються полютанти, породжені військовою діяльністю. Як достеменно встановлено, у результаті вибуху мін та снарядів, окрім осколків, утворюються ще й дуже токсичні хімічні сполуки, які продовжують отруювати довкілля ще десятки років тому й чинити шкоду населенню, яке проживає в поствоєнному довкіллі, повільно вбиваючи тих, кому вдалося лишитися живими після воєнних дій. Більше того, добре вивчені американськими фахівцями екологічні наслідки війни у В'єтнамі, Близькому Сході та Югославії свідчать про те, що екотоксиканти воєнного походження істотно впливають і на стан здоров'я поколінь, що народжуються вже після війни.

Таким чином, особливо тривожним моментом воєнних дій на Донбасі з екополітичної позиції є те, що там домінує використання не стрілецької зброї, а різного роду артилерії, екологічна шкода від якої набагато потужніша. Тому було б доцільним, поки не вдасться досягнути миру повністю, включити в переговори досягнення домовленостей хоча б на обсяги використання артилерії, а також зменшення попадань у промислові об'єкти, де сконцентровані високотоксичні речовини, що створюють загрозу довкіллю.

Українські екологи з неурядової організації «Екологія – Право – Людина» зробили спробу за допомогою супутникових зйомок ідентифікувати кількість, тип та розміри розірваних снарядів, оцінити масштаб екологічної шкоди довкіллю. У результаті встановлено, що під час детонації утворювалася ціла низка хімічних сполук (CO, CO₂, H₂O, NO, N₂O, NO₂, CH₂O, HCN, N₂) та великий обсяг токсичної органіки, які потрапили в повітря, ґрунт, та інші речовини, здатні завдавати значної шкоди людському організму. При цьому мова йде про тонни високотоксичних речовин. Окрім того, серйозною екологічною проблемою є затоплення шахт, унаслідок чого відбувається отруєння річок та ґрунтових вод, загрожуючи в тому числі й екології Азовського моря. Через воєнні дії зруйновано природні заповідники, як-от: ландшафтний парк «Донецький кряж», «Провальський степ», «Крейдяна флора» Станично-Луганський заповідник. Постраждала також значна частина Національного природного парку «Святі гори» тощо.

Одним словом, саме екологічні наслідки воєнних дій на Донбасі потребують особливо тривалих і значних зусиль на їх подолання, але зазначені питання, на жаль, поки що лишаються поза увагою влади. Напевно, подолання наслідків війни нинішньою елітою бачиться за аналогією із ситуацією закінчення Другої світової війни. Але за сім десятиліть індустріального розвитку розбудована настільки масштабна мережа шахт, підприємств, промислова інфраструктура, нагромаджено такі обсяги промислових запасів та відходів, що їх руйнація в процесі бойових дій за своєю опосередкованою та побічною шкодою може багаторазово перевершити безпосередній ефект від військової зброї.

Постіндустріальний промислово насичений регіон сам по собі може стати надзвичайно потужною екологічною бомбою, де звичайні воєнні дії можуть виконати роль детонатора, який спричинить техногенні аварії екологічно небезпечних виробництв, екотоксичних сховищ сировини та промислових відходів тощо. Але зазначене поки що мало береться до уваги не лише конфліктуючими сторонами, але й міжнародною спільнотою. Принаймні в контексті мінських переговорів екологічні виміри війни лишалися поза увагою політиків.

У нових реаліях, про які згадувалося вище, війна на Донбасі ведеться за інерцією в межах індустріальної світоглядної парадигми, доведеної до крайнощів, що межують з абсурдом. Із досягнень інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку наразі використовуються лише технології інформаційної війни, про що нині в зростаючих масштабах точиться в медіа-просторі. Водночас високоточна зброя, яка за словами Е. Тоффлера характерна для війн третьої, інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку майже не використовується, оскільки і Україна, і Росія перейшли до інформаційної стадії державотворення не завдяки власним технологічним досягненням, а шляхом асиміляції технічних здобутків, напрацьованих країнами-лідерами інформаційної революції.

Тож не дивно, що передові країни, надавши можливість вторинним інформаційним суспільствам отримати засоби «мирної» інформатизації, не зацікавлені в передачі бойових технологій, характерних для інформаційної епохи, у тому числі високоточної зброї. Безперечно, з етичного погляду високоточна зброя, як і будь-які інші засоби знищення людей та матеріальних цінностей, заслуговує на осуд. Однак її висока здатність до локального ураження могла б принаймні знизити екологічну шкоду побічних руйнувань промислових об'єктів, якщо тільки вони умисно не розглядаються як екологічна зброя. Тобто промислова структура вторинного інформаційного суспільства, розбудована на індустріальній стадії розвитку, робить збройні конфлікти підвищено небезпечними з екологічної точки зору, оскільки, на відміну від первинних інформаційних суспільств, збройний арсенал лишається індустріальним, а високотехнологічні різновиди зброї відсутні.

Під час переходу до інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку, вважає Е. Тоффлер, характер війн мусить змінитися. Він підтверджує свою тезу, порівнюючи американський досвід ведення війн у В'єтнамі та Іраці. Тут має місце різкий контраст, оскільки перша велася зброєю індустріальної хвилі цивілізаційного розвитку, призначеною для масових руйнувань та масового знищення людей, а друга – зброєю інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку, спрямованою на враження цілей, у строго заданому масштабі з мінімізацією супутнього руйнування. Насамперед це командні пункти супротивника, лінії зв'язку. Після цього армія супротивника втрачає здатність до опору й війна постіндустріального формату закінчується з порівняно невеликими економічними та екологічними втратами [6].

Постіндустріальне суспільство є не деіндустріальним, а суперіндустріальним порівняно з індустріальним з тою різницею, що скорочується не техносфера, а лише людська зайнятість у ній за рахунок автоматизації та роботизації виробництва, а також міграції ще діючих форм промислового виробництва в інші країни з більш вигідними для глобальних, транснаціональних фінансово-промислових груп умовами. Сама техносфера вторинних інформаційних суспільств лишається, а в деяких аспектах, навпаки, розширюється і ускладнюється, подібно до того як в індустріальному суспільстві, порівняно з аграрним, не зменшилась, а збільшилась агросфера за рахунок механізації та хімізації сільгоспвиробництва, незважаючи на скорочення людської зайнятості.

Отже, розбудована в результаті індустріалізації мегамасштабна техносфера, як зазначалося вище, накладає обмеження на ведення війн індустріальним способом, оскільки побічне враження техногенних об'єктів (особливо хімічної та ядерної

промисловості) може становити екологічну небезпеку не лише регіонального, але й планетарного масштабу. Можливо, цей аспект лідерами розбудови глобального інформаційного суспільства дещо недооцінювався.

Упродовж ХХ ст. неодноразово висловлювалися думки, що нарешті людська цивілізація дійшла такого рівня розвитку, за якого війни стануть неможливими через надмірну технологічну могутність, а людство усвідомить абсурдність та аморальність війни. Перед Першою світовою війною фантаст Г. Уелс говорив, що немає нічого більш очевидного ніж те, що війни стануть уже неможливими, а президент В. Вільсон після її закінчення зазначив, що американці воювали в цій війні за те, щоб уже ніколи не було війн. Але невдовзі розпочалася Друга світова війна. Потім говорили, що винайдення ядерної зброї позбавляє війни сенсу тощо.

Така регулярність війн як у новітній історії, так і в усій історії загалом дає підставу багатьом науковцям стверджувати, що прагнення війни закладене в природі людини як біологічного виду, а не є чимось набутим, як стверджують пацифісти, постулюючи першопочаткову миролюбність людської природи. Ми вважаємо, що дихотомічна постановка зазначеної проблеми в межах «або – або» є надмірним спрощенням реальності. Тут, швидше, куди ближчою до істини буде діалектична концептуалізація за схемою «і – і».

Згідно з еволюцією в людській природі поєдналися і агресія, і миролюбність, які можуть у різних пропорціях у різний час дуже сильно варіювати, аж до крайнощів як на рівні окремих індивідів та соціальних груп, так і суспільств та держав. Можливо, якраз держава і є одним із провідних засобів людства щодо впорядкування внутрішньовидової агресії в умовах прогресуючого збільшення густоти населення. Демографічне ж ущільнення не лише в людини, але й у багатьох інших біологічних видів посилює внутрішньовидову агресивність, особливо у випадку перевершення еволюційно заданих параметрів оптимальної густоти популяції, регулюючи в такий спосіб баланс між чисельною популяцією і територіально наявними природними ресурсами.

У післянеолітичний період людство постійно функціонувало й розвивалося в умовах надмірної, порівняно з еволюційно заданою, кількістю мисливців-збирачів. Тому на кожному новому етапі розвитку виникали ризики дезінтеграції суспільств через новий сплеск внутрішньовидової агресивності, у тому числі у формі війн. Культурно-історичний прогрес у таких випадках полягав у відшуканні соціальних механізмів примусового та добровільного обмеження до прийняттого рівня, особливо беручи до уваги те, що ущільнення населення зазвичай відбувалося на базі технологічного прориву у виробничих або бойових технологіях. Останнє ставило на порядок денний, за словами А. Назаретяна, досягнення нового рівня техніко-гуманітарного балансу, де б новий рівень технологічних можливостей урівноважувався новими морально-культурними та адміністративно-правовими механізмами, щоб уберегти членів суспільства від самовинищення й руйнації доквілля [4].

Попри те що людська агресивність та схильність до війн ніколи не були викорінені повністю, їх вдавалося поки що обмежувати настільки, щоб загальний хід людської історії не зупинявся. В умовах інформаційного та постінформаційного суспільств також навряд чи вдасться викорінити війни й досягти тотальної миролюбності. Проте змінити військові стратегії та технології відповідно до вимог часу завдання хоч і дуже не просте, але більш реалістичне.

Насамперед потрібно відмовлятися від індустріального способу ведення війн, характерного для ХХ ст. і повністю невідповідного реаліям ХХІ ст. Такий тренд уже поширюється. Е. Тоффлер зазначає, що у всіх куточках світу визнається той факт, що економіка, на кшталт економіки США, Японії або Європи, потребує того, щоб в основі військової сили також був розум. Наразі навіть у технічно відсталих

арміях прагнуть збільшити ступінь використання знань. Тому цілком можливо, що може настати день, коли більшість солдатів буде озброєна комп'ютерами, а не автоматами.

Отже, в умовах інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку знання стають основним ресурсом не лише для виробництва, але й для руйнування. При цьому відхід від масовості у виробництві повинен паралельно супроводжуватися з відходом від масовості у військовому руйнуванні [6]. У світлі вищезазначеного військові дії в зоні АТО ведуться, на жаль, застарілими і такими, що не відповідають ХХІ ст., засобами масового руйнування індустріального типу.

Це дає підстави висловити припущення, що без удосконалення воєнної політики українська держава матиме настільки серйозні екологічні проблеми, які незалежно від перемоги можуть створити передумови до національного екоциду. Упровадження ж нових, «розумних» військових технологій не лише підвищить шанси та наблизить до перемоги, але й забезпечить від доведення до крайньої межі й без того складної екологічної ситуації в Україні.

На території АТО Україні вкрай потрібне використання сучасної розумної зброї, побудованої на тій же мікроелектронній базі, що й цивільна економіка. Новітня зброя повинна діяти за принципом: один удар – одна ціль. Індустріальний же спосіб ведення війни характеризується тим, що із сотень, а то й тисяч снарядів у ціль потрапляє один, а інші чинять великі побічні руйнування, перетворюючи величезні території на зону екологічного лиха. Однак прилади нічного бачення, лазерне наведення тощо гарантують враження цілі в дев'яти випадках із десяти. При цьому основою сучасної зброї є інформація, а не обсяг вогневої потужності, що колосально зменшує тоннаж вибухівки, необхідної для виконання бойового завдання.

Розробка «розумної зброї», характерної для війн інформаційної стадії цивілізаційного розвитку, сьогодні вже ведеться за різними напрямками, які включають технічні самонаведення на ціль та високу точність ураження, дистанційне управління різного роду військовою технікою, а також створення військової техніки з різним ступенем автономності щодо прийняття рішень, яка найчастіше описується в категорії бойових роботів. Роботизацію нині навіть у мирних цілях далеко не всі сприймають оптимістично, оскільки в ній вбачається загроза вже не довіллю, а людині, охорона з появою роботизації та аугментації стає гостро актуальною. Розвиток же бойових роботів, які потенційно можуть вийти з-під контролю людини, додатково загострює зазначену проблему.

Останнім кроком розвитку зброї третьої хвилі, як зазначає Е. Тоффлер, є види зброї, які, будучи такими, що дали хід, приймають усе більше й більше самостійних рішень, діючи менш чи більш автономно. При цьому вони можуть приймати часто рішення зі швидкістю, недоступною для людини, і вчитися в результаті нагромадження досвіду. Крім того, бойові роботи розробляються і як такі, що можуть об'єднуватися в гігантські технічні системи, бойові мегароботи, що надихає прибічників військової роботизації. Також стрімко розширюється коло тих, хто не підтримує розробку бойових роботів. Так, порівняно недавно представники десяти найбільших ІТ-компаній звернулися до Пентагону зі зверненням припинити розробку бойових роботів, оскільки це може створити більшу загрозу, ніж ядерна зброя.

Супротивники роботизації зазначають, що якщо в мирній економіці роботизація призводить до втрати робочих місць, то у військовій сфері вона може призвести до ще більшої ескалації конфліктів, їх некерованості і більших втрат життів, ніж це було раніше, а у випадку технічної несправності бойових роботів або мегароботів – до повного винищення людства. Одним словом, як пише Е. Тоффлер: «Революційні технології завтрашнього дня, якщо їх не передбачити і не повернути в інший бік, відкриють нові видовища руйнувань на планеті. Виникає нова форма воєн – війни Третьої хвилі» [7, с. 182].

Таким чином, споконвічна проблема відвернення війни в умовах інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку, з одного боку, стає ще більш важливою, ніж у попередні епохи, а з іншого – оскільки відвернення війн неможливо гарантувати, то кожна країна, у тому числі Україна, повинна готуватися вести війни на технологічному рівні відповідно до викликів інформаційної епохи. Адже ще не так давно в українському суспільстві домінувала думка про те, що миролюбний характер українського державотворення забезпечить громадян від лих війни. Ще одним поки що не засвоєним уроком для влади й суспільства, попри досвід аварії на ЧАЕС, є ігнорування екологічного виміру війни.

Настання воєнного часу повинно не відсувати екологічну політику на периферію державноуправлінських пріоритетів, а навпаки, підвищувати її важливість, оскільки шкода довікілью від бойових дій на теренах техногенного суспільства є ще більшою, ніж у мирний період, а побічна екологічна шкода від збройних конфліктів може в багато разів перевершити прямі втрати, викликані застосуванням військових технологій. У постіндустріальному суспільстві війна перетворюється на екологічну навіть неумисно.

Водночас зростає й загроза умисного перетворення звичайного озброєння на засіб ведення цілеспрямованої екологічної війни. Така загроза також повинна бути в предметному полі державноуправлінської рефлексії.

Список використаних джерел / List of references

1. **Вернадский В. И.** Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М. : Айрис-пресс, 2007. – 574 с. [Vernadskiy V. I. Biosfera i noosfera / V. I. Vernadskiy. – М. : Ayris-press, 2007. – 574 s.].
2. **Капто О. С.** Інвайронментальна етика у контексті творчого спадку В. І. Вернадського / О. С. Капто // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2013. – № 3(13). – С. 5 – 11 [Kapto O. S. Invaironmentalna etyka u konteksti tvorchoho spadku V. I. Vernadskoho / O. S. Kapto // Visn. Kyiv. nats. un-tu im. T. H. Shevchenka. – Kyiv, 2013. – № 3(13). – S. 5 – 11].
3. **Колесніков Б. П.** Державне управління екологічними ризиками розвитку в умовах інформаційного суспільства / Борис Колесніков // Держ. упр. та місц. самоврядування : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2010. – № 2(5). – С. 109 – 114 [Kolesnikov B. P. Derzhavne upravlinnia ekolohichnuyu ryzykamy rozvytku v umovakh informatsiinoho suspilstva / Borys Kolesnikov // Derzh. upr. ta mists. samovriadiuvannia : zb. nauk. pr. – Dnipropetrovsk, 2010. – № 2(5). – S. 109 – 114].
4. **Назаретян А. П.** Нелинейное будущее: сингулярность XXI века как элемент мегаистории / А. П. Назаретян // Век глобализации. – 2015. – № 2. – С. 18 – 34 [Nazaretyan A. P. Nelineynoe buduschee: singulyarnost XXI veka kak element megaistorii / A. P. Nazaretyan // Vek globalizatsii. – 2015. – № 2. – S. 18 – 34].
5. **Тібекін Я. О.** Державне управління соціально-екологічною відповідальністю за природокористування : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Тібекін Я. О. ; ДонДУУ. – Донецьк, 2013. – 20 с. [Tibekin Ya. O. Derzhavne upravlinnia sotsialno-ekolohichnoiu vidpovidalnistiu za pryrodokorystuvannia : avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.02 / Tibekin Ya. O. ; DonDUU. – Donetsk, 2013. – 20 s.].
6. **Тоффлер Э.** Война и антивоина / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2003. – 557с. [Toffler E. Voyna i antivoyna / E. Toffler. – М. : AST, 2003. – 557s.].
7. **Тоффлер Э.** Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2002. – 776 с. [Toffler E. Tretya volna / E. Toffler. – М. : AST, 2002. – 776 s.].

Надійшла до редколегії 23.01.18